Research Papers

बारावी पंचवार्षिक योजना आणि सेवा क्षेत्र (पर्यटन, आतिथ्य व बांधकाम)

[Twelfth Five year plan and Service sector (Tourism, Hospitality and Construction)]

Prof. महाजन संजय बाबूराव
कृश्णा कुटीर रु.नं.304, प्लॉट नं.135, सेक्टर–1ई, कळंबोली कॉलनी,
कळंबोली, नवी मुंबई–410218.

प्रस्तावना :–

सेवा क्षेत्र भारतीय सामाजिक–आर्थिक विकासाची जीवन रेशा आहे. वर्तमान स्थितीत देशातील सर्वात मोठे आणि सर्वाधिक जलदगतीने वाढणारे हे क्षेत्र आहे. या क्षेत्राने आंतरराश्ट्रीय ओळख निर्माण केली आहे. हे क्षेत्र जगभरात उत्पादन वृध्दीत महत्वपूर्ण योगदान देत आहे. सेवा क्षेत्रात इतर क्षेत्रांच्या तुलनेत अनेक लोक कार्यरत आहेत. शहरीकरण, खाजगीकरण आणि मध्यवर्ती व अंतिम उपभोग्य सेवांची वाढती मागणी हे सेवा क्षेत्राच्या विकासामागील प्रमुख कारक घटक आहेत. उच्च गुणवत्तापूर्ण सेवांचे अस्तित्व ही अर्थव्यवस्थेच्या आरोग्यासाठी अत्यंत महत्वाची बाब आहे.

जागतिक प्रवृत्तींचा विचार करता भारतीय सेवा क्षेत्राने देखील बरीच मोठी झेप घेतली आहे. अलीकडील काही वर्शांत सेवा क्षेत्र राश्ट्रीय उत्पन्न व रोजगारी या दोन्हींमध्ये महत्वपूर्ण योगदान देणारे क्षेत्र बनले आहे. भारतीय स्थूल देशीय उत्पन्नात निम्म्यापेक्षा अधिक योगदान सेवाक्षेत्राचे अथवा तृतीय क्षेत्राचे आहे. या क्षेत्रात व्यापार, वाहतूक–दळणवळण, वित्तीय सेवा, जमिन–जुमला, पर्यटन, सॉप्टवेअर उदयोग, सामाजिक व वैयक्तिक सेवा इत्यादींसारख्या अनेकविध कार्यांचा समावेश होतो. भारतीय सेवा उदयोगात आरोग्य आणि शिक्षण हे प्रमुख घटक आहेत. या सेवा देशाच्या आर्थिक स्थिरतेसाठी अत्यंत महत्वपूर्ण आहेत. एक सुदृढ आरोग्य सेवा प्रणाली कर्मठ आणि उद्योगी मानवी भांडवल निर्माणात सहाय्यक सिध्द होते.

आपल्या सेवा क्षेत्राचा आकार आणि गतिशीलतेसाठी भारत अग्रणी आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राचे योगदान काही पटीने अधिक राहिले आहे. स्थूल देशीय उत्पन्नात या क्षेत्राचा हिस्सा 55.2ः इतका राहिला. 10ः च्या वार्शिक दराने हे क्षेत्र वाढत आहे. या क्षेत्राने एकूण रोजगारीत जवळ–जवळ 1/4 चे योगदान दिले आहे. प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक प्रवाह या क्षेत्राच्या बाबतीत बराच चांगला हिस्सा राहिला आणि एकूण निर्यातीत या क्षेत्राचा हिस्सा जवळ–जवळ 1/3 इतका राहिला आहे. 2010–11 या वर्शीच्या प्रथम सहामाहीत निर्यातीमध्ये अगदीच जलदगतीने वृध्दी दर्ज केली आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा समग्र वृध्दी दर (मिश्रित वार्शिक वृध्दी दर ब।ळत्) की जो 1990 च्या दशकात 5.7ः होता तो 2004–05 पासून ते 2009–10 या कालावधीत वाढून 8.6ः पर्यंत पोहोचला. वृध्दी दरातील ही वाढ प्रामुख्याने काही मर्यादेपर्यंत सेवा क्षेत्रात जलदगतीने झालेल्या प्रगतीकारणानेच घडून आली आहे. सेवा क्षेत्राचा वृध्दीदर 1990 च्या दशकात 7.5ः होता तो वाढून सन 2004–05 पासून ते सन 2009–10 पर्यंतच्या कालावधीत 10.3ः असा राहिला. सेवा क्षेत्राचा वृध्दीदर या कालावधीत कृशी आणि उदयोग क्षेत्राच्या एकत्रित वार्शिक उत्पादन दर 6.6ः पेक्षा अधिक गतीने होता. यद्यपि प्राथमिक क्षेत्रात सेवा क्षेत्राच्या तुलनेने अधिक लोक कार्यरत आहेत. रोजगारीच्या बाबतीत सेवा क्षेत्राचे योगदान मागील काही वर्शात वाढत आहे तर प्राथमिक क्षेत्राचे अंशदान कमी होत चालले आहे. रोजगारीमधील प्रमुख क्षेत्रांचा हिस्सा खालील पत्रकात दर्शविला आहे.

• पत्रक क्रमांक-१, रोजगारीमध्ये प्रमुख क्षेत्रांचा हिस्सा •

क्षेत्र	हिस्सा			हिश्यातील बदल		
	१९९३-९४	२००४-०५	२००७-०८	२००४-०५ ब्अमत १९९३-९४	२००७-०८ ब्अमत २००४-०५	२००७-०८ ब्अमत १९९३-९४
प्राथमिक	६४.५	५७.०	५५.९	-७.५	-१.१	-८.६
द्वितीय	१४.३	१८.२	१८.७	३.९	०.५	४.४
तृतीय	२१.२	२४.८	२५.४	३.६	०.६	४.२

Source :- Economic Survey 2010-11, Page No. 238.

12 व्या पंचवार्शिक योजनेचे दृश्टीक्षेप पत्र आणि सेवाक्षेत्र : पर्यटन, आदरतिथ्य आणि निर्माण ;Approach to the Twelfth

Five year plan and Services : Tourism, Hospitality and Construction) :

कृरोजगार संधीची आवश्यकता (Need for Employment Opportunities) :-

बाराव्या पंचवार्शिक योजनेचे प्रमुख उद्दीश्ट आहे की, अधिक नोकऱ्या आणि अधिक उद्यमांची निर्मिती करून विकास प्रक्रियेत अधिक मोठया संख्येने लोकांना समावेशी करण्याच्या गतीमध्ये उन्नती साध्य केली जावी. भारतात सेवा क्षेत्र हे प्रमुख रोजगार निर्माण करणारे क्षेत्र आहे. या संबंधात माहिती तंत्रज्ञान ;प्ज्द्ध समर्थीत सेवाच्या ;प्ज्म्द्ध विकासात अधिक लक्ष देण्यात आले आहे. परंतु महत्वपुर्ण असून देखील प्ज्म् सेवांमध्ये रोजगार वाढविणे हा केवळ एक लहानसा घटक आहे. प्ज्म् मधील स्थूल देशीय उत्पन्नात ;ळक्च्द्ध जलदगतीने वृध्दी घडून आली परंतु असे असतांना देखील सेवाक्षेत्रातील स्थूल देशीय उत्पन्नामधील एकूण वृध्दीच्या केवळ 12ः ने प्ज्म् मधील स्थूल देशीय उत्पन्नातील वाढ राहिली. सेवा क्षेत्रामध्ये आणखीन इतर देखील उप–क्षेत्रे आहेत की, ज्यामध्ये रोजगार वाढीची संभाव्यता ;च्वजमदजपंससलद्ध ही अधिक महत्वपूर्ण स्त्रोते आहेत. यामध्ये पर्यटन, आतिथ्य आणि निर्माणाचा समावेश होतो. आरोग्य क्षेत्रात मोठया प्रमाणावर रोजगाराची संभाव्यता आहे की, जेथे मानवी संसाधन अपेक्षित स्तरापेक्षा बरेच कमी आहे.

'पर्यटन आणि आतिथ्य (Tourism and Hospitality) :-

जागतिक ट्रॅव्हल आणि पर्यटन ;ॅवतसक ज्तंअमस ंदक ज्वनतपेउद्ध उदयोग हा वैश्विक आर्थिक कार्यांच्या 7,340 बिलियन अमेरिकन डॉलर्सचा कारभार करतो आणि या उदयोगाच्या बाबतीत असा पूर्वानुमान वर्तविण्यात आला आहे की, या क्षेत्राच्या कारभारामध्ये 2019 पर्यंत 14,382 बिलियन डॉलर्सपर्यंत वृध्दी घडून येईल. या क्षेत्रामधून जागतिक रोजगारीच्या जवळ–जवळ 7.6ः रोजगार उपलब्ध होतो.

'संभाव्यता / संधी ;Potential / Opportunities) :-

संपूर्ण जगात पर्यटन उदयोग हा रोजगार निर्माणातील सर्वात मोठा उदयोग आहे. असा अंदाज व्यक्त करण्यात आला आहे की, भारतात विनिर्माण क्षेत्रातील 45 नोकऱ्या प्रति मिलियन रूपयाच्या तुलनेत यात्रा आणि पर्यटन क्षेत्रात 78 नोकऱ्या हया प्रति मिलियन रूपयाच्या गुंतवणूक माध्यमातून निर्माण केल्या जातात. जसे की, भारतीय प्रस्फुटित होणाऱ्या युवा लोकसंख्येला काम देण्यासाठी विनिर्माण कार्यांना प्रोत्साहन दिले जाण्याची आवश्यकता आहे तशाच पध्दतीने उत्पन्नाच्या संधी उपलब्ध करून देणाऱ्या पर्यटनाच्या संभाव्यतांचा देखील लाभ उठविण्याची गरज आहे. निर्माणाबरोबरच भारतात सेवा क्षेत्रातील हे एक सर्वात मोठे क्षेत्र आहे. या क्षेत्रापासून जवळ–जवळ 8ः एकूण रोजगारी उपलब्ध होते. हे क्षेत्र देशातील दूरवरच्या ;त्मउवजम च्तंज व ब्विनदजतलद्ध हिश्यांमधील अकुशलापासुन विशेशज्ञता प्राप्त करण्याच्या शोधात असणाऱ्यांसाठी एका व्यापक स्पेक्ट्रमला ;ैचमबजतनउद्ध रोजगारी उपलब्ध करून देण्यास सक्षम आहे. अंतिमतः इतर आधुनिक क्षेत्रांच्या तुलनेत पर्यटन लाभांचा (काम, छोटया–छोटया व्यापार संधी) एक मोठा हिस्सा महिलांना प्राप्त होतो. आंतरराश्ट्रीय स्तरावर यात्रा आणि पर्यटन उदयोगामधील कार्यशक्तीत ;ॅवतावितबमद्ध 78ः महिला समाविश्ट होतात. याचमुळे इतर क्षेत्रांच्या तुलनेत पर्यटन क्षेत्र हे अधिक समावेशी आहे.

कार्यांचा एक संग्रह असल्याकारणाने पर्यटन आणि आतिथ्य हा एक वैविध्यतापूर्ण उदयोग आहे. या उदयोगात वाहतूक, दळणवळन, निवास, खाण्या–पिण्याची प्रतिश्ठाने, किरकोळ दुकाने, मनोरंजन उदयोग आणि आतिथ्य सेवांचा समावेश होतो. हया सेवा आपल्या घरापासून दूर फुरसतीचा वेळ ;स्मपेनतमद्धए उदयोग अगर इतर उद्देशाने यात्रा करणाऱ्या व्यक्तिंना किंवा समूहांना उपलब्ध करून दिल्या जातात. पर्यटनात समाविश्ट आर्थिक कार्यांच्या व्यापक कक्षा याच्या विकासात व्यापकरित्या सहभागात योग्य बनवितात. यामध्ये अनौपचारिक क्षेत्राचा देखील सहभाग समाविश्ट होतो. कारण अधिकांश कार्यांसाठी कौशल्यांची अपेक्षा ही साधारण राहते आणि अपेक्षितपणे या कौशल्यास अगदी सहजरित्या प्राप्त केले जाऊ शकते. या शिवाय पर्यटन हे अधिकांशपणे नैसर्गिक भांडवल (उदा : वन, वन्य जीव) आणि संस्कृतीवर अवलंबून आहे. ही अशी संपत्ती आहे की जी काही गरिब लोकांजवळ असते परंतु त्यांच्याकडे वित्तीय साधने नसतात.

पर्यटकांना आणि अन्य प्रवाशांना आकर्शित करणे व त्यांचे आतिथ्य करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये प्रवाशी उदयोग पुरवठादार, आतिथ्य करणाऱ्या समूहांच्या पारस्परिक क्रियांमधील पर्यटनाशी संबंधित विस्तृत, श्रेणीच्या वस्तू आणि सेवांसाठी मागणी व त्यांचा पुरवठा या दोहोंची देखील उत्पत्ती होते. यामुळे आर्थिक विकासात प्रोत्साहन देण्यात पर्यटन उदयोगाची उत्तम संभाव्यता ;ळववक च्वजमदजपंसद्ध आहे. पर्यटन क्षेत्रासाठी गुंतवणूकीमधील न्यूनतम परिवर्तन हे भारतास जलदगतीने विकासपथाच्या दिशेने घेऊन जाण्याची संभावना राखते.

मुद्दे आणि आव्हाने (Issues and Challenges) :-

1) नैसर्गिक संसाधनांच्या सुरक्षिततेची आवश्यकता (Need for Preserving Natural Resources) :- सन 1988 मध्ये जागतिक पर्यटन संघटनेने ;ॅवतसक ज्वनतपेउ व्तहंदप्रंजपवद दृ ;ज्द्ध सातत्यपूर्ण पर्यटनाची एका अशा उदयोग स्वरूपात व्याख्या केली की, जी संपूर्ण संसाधनाच्या दिशेने अशा पध्दतीने घेऊन जाते की, ज्यामध्ये सांस्कृतिक एकता, आवश्यक पारिस्थितीकीय प्रक्रिया, जैविक विविधता आणि इतर जीवन समर्थन प्रणालींना टिकवून ठेवत आर्थिक, सामाजिक आणि सौंदर्यबोधक आवश्यकतांची पूर्तता केली जाऊ शकेल. यानंतर सन 1992 मध्ये रिओच्या ;त्प्द्ध पृथ्वी सम्मेलनात पर्यावरणीय, आर्थिक आणि सामाजिक सातत्याच्या त्रिविध सिध्दान्ताचा स्वीकार करण्यात आला. भारतात पर्यटन क्षेत्र जैव–विविधता, वने, नदयांचा अद्वितीय स्थायी निधी व आपली समृध्द संस्कृती आणि वारसा यांच्या शोशणावर आधारित आहे. या क्षेत्रासमोरील आव्हाने ही या क्षेत्रास त्याच्या मूळ स्वरूपात यशस्वीरित्या संरक्षित करणे आणि स्वदेशी व आंतरराश्ट्रीय यात्रींसाठी त्यास उपलब्ध करून देण्याशी संबंधित आहेत. भारतीय पर्यटन उदयोग हा स्थानिक समाजाच्या नैसर्गिक व सांस्कृतिक स्थायी निधीच्या संरक्षणाखाली त्याच्या आर्थिक हितांची निर्मिती करण्याची संभवनीयता ठेवतो की, ज्याद्वारे अधिक सातत्यपूर्ण विकास घडून येऊ शकतो.

2)पर्यटन क्षेत्राचा निम्न वृध्दी दर (Low Growth Rate of Tourism Sector) %& मागील पाच वर्शांदरम्यान पर्यटन क्षेत्राचा वार्शिक वृध्दी दर 8.1ः राहील असा अंदाज वर्तविण्यात आला आहे की, जो 8.2ः च्या समग्र आर्थिक वृध्दी दराच्या तुलनेत सीमांतिक स्वरूपापेक्षा कमी आहे. या वृध्दी दरास 11 व्या पंचवार्शिक योजनेदरम्यान साध्य केला जाणे अपेक्षित आहे. सामान्यतः पर्यटन क्षेत्राद्वारे सन 2011–21 या कालावधी दरम्यान 8.8 पर्यंत प्रति वर्शी वाढ करण्याचा पुर्वानुमान आहे. यद्यपि जागतिक ट्रॅव्हल आणि पर्यटन परिशदेच्या ;ज्ज्ब्द्ध मते, भारतीय पर्यटन उदयोग 2009–2018 या वर्शीच्या दरम्यान जगात उच्चतम दस–वर्शीय वृध्दीची संभवनीयता ठेवून आहे. पर्यटन क्षेत्राची अपेक्षित वृध्दी ही सर्वांगीण आर्थिक वृध्दी आणि संभवनीयतेमधील योगदान या बाबतीत विचार करता अपर्याप्त आहे. 12 व्या योजना कालावधीत पर्यटनासाठी दृश्टीक्षेपात संपूर्ण वृध्दीच्या तुलनेत पर्याप्त स्वरूपात उच्च वृध्दी दरास साध्य करण्यावर लक्ष केंद्रित करण्याची आवश्यकता आहे.

3)क्षमतांची मर्यादितता / निर्बंध (Capacity Constraints) :-

पाहण्यामधील भव्यता / विशालता की, ज्याचा अगदीच

मुश्किलतेने उपयोग करण्यात आला आहे, पर्यटन संभवनीयतांना साध्य करणे हे क्षमतांची मर्यादितता आणि अपर्याप्त धोरणाद्वारे प्रस्तुत बहुविध आव्हानांची एकाचवेळी सोडवणूक करण्यावर अवलंबून आहे. या अडथळयांमध्ये प्रामुख्याने पुढील बाबींचा समावेश होतो. पद्ध अपर्याप्त वाहतूक सोयी–सुविधा पपद्ध निवास पपपद्ध भूमि, पअद्ध बहुविध कर आणि समग्र उच्च करांचा भार, अद्ध उद्यम, कौशल्य यासाठीची अपर्याप्त वित्तीय साधने, अपद्ध पर्यटन आकर्शण केंद्रांच्या आसपासची सुरक्षितता आणि स्वच्छतेची स्थिती, अपपद्ध बहुविध एजन्सीजद्वारे करण्यात आलेल्या कार्यवाहींचे अभिसरण. ही आव्हाने संघीय संरचनेच्या संदर्भात आणखीनच अधिक वाढतात की, जेथे संपूर्ण शासकीय स्तरावर धोरण निर्माण आणि कार्यान्वयनाच्या उत्तरदायित्वामध्ये अपूर्णता राहते आणि यामध्ये समन्वय प्रायः कमीच राहतो.

*व्यूहरचना (Strategy) :– 1) पर्यटन क्षेत्रातील संभवनीयतांना साध्य करण्याच्या उद्देशाने सरकारला गरिबांच्या बाजूने पर्यटन दृश्टीकोण आपलासा करावा लागेल की, ज्याचा उद्देश हा पर्यटनापासून गरिबांसाठी शुध्द लाभ उन्नत करणे आणि हे सुनिश्चित करणे की, पर्यटनाच्या विकासापासून गरिबीमध्ये (दारिद्रयामध्ये) घट घडून येईल. हे लाभ आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय आणि सांस्कृतिक स्वरूपाचे असू शकतात. व्यापक स्वरूपावरील कार्यवाही केली जाण्याची आवश्यकता आहे की ज्याद्वारे कमकुवत वर्गासाठी पर्यटनापासून होणाऱ्या लाभांच्या प्रसारामध्ये उन्नती केली जाऊ शकेल. याचा उद्देश केवळ सामुदायिक पर्यटन, वारसा/विरासत पर्यटन, पारिस्थितीकी पर्यटन, आरोग्य पर्यटन आणि अशाच प्रकारच्या इतरही पर्यटनांना प्रोत्साहन दिल्याने बरेच अधिक होऊ शकतात. सुक्ष्मापासून ते बृहत स्तरापर्यंत कार्यवाहींमध्ये विविधता आणण्याची आवश्यकता आहे की ज्यामध्ये उत्पादन आणि मूलभूत संरचना, विकास विपणन, ब्रँडिंग आणि प्रोत्साहन, योजना, धोरण आणि गुंतवणूक याचा समावेश आहे. या उद्देशांच्यासाठी एक समग्र कार्य धोरणाचा संच विकसित केला जाण्याची आवश्यकता आहे. 2) पर्यटन संभवनीयतांच्या बरोबरच भारताची बरीच मोठी संपत्ती ;ेमजेद्ध अर्थात ऐतिहासिक स्थळे, धार्मिक महत्वाची ठिकाणे आणि विस्तृत राश्ट्रीय आकर्शक केंद्रे यांना चरितार्थ करण्यासाठी अशा मालमत्तेच्या आस–पास समूह ;ब्सनेजमतद्ध आणि परिक्रमांवर ;ब्पतबनपजेद्ध लक्ष केंद्रित करणारे एक प्रमुख कार्यधोरण असले पाहिजे. या समूह/परिक्रमांच्या विकासात स्थानिक स्तरावर अनेक एजन्सीजमध्ये सहयोग करण्याची आवश्यकता आहे की, ज्याद्वारे एक आकर्शक आणि सुरक्षित संक्रमण अनुभवास निर्माण केले जाऊ शकेल. म्हणून पर्यटनाच्या विकासात हे अपेक्षित आहे की, रोजगारीमध्ये वृध्दी आणि राज्य घरगुती उत्पन्न प्राप्त करण्यासाठी राज्यांनी आपल्या स्वतःच्या पर्यटन संभवनीयतांचा विकास करण्यात एका अग्रणी भूमिकेचा निर्वाह करावा. या कार्यधोरणांना अशा हिश्यांत विभाजित केले जाऊ शकते की, जे तीन प्रकारचे स्थानिक लाभ निर्माण करतात – पद्ध आर्थिक लाभ पपद्ध बिगर–रोख उदरनिर्वाहाचे लाभ (भौतिक, सामाजिक अगर सांस्कृतिक सुधारणा) आणि पपपद्ध सहभाग व अन्तर्बलनाचे कमी सुनिश्चित लाभ 3) आर्थिक लाभांना प्राप्त करण्यासाठी कार्यधोरणांना आर्थिक सहभागासाठी अनेक समस्यांना सामोरे जाण्याची गरज पडेल की, ज्यामध्ये कौशल्यांची कमतरता, पर्यटनाची अल्पजाण, खराब उत्पादन गुणवत्ता आणि सिमित बाजार याचा समावेश आहे. हे अडथळे दूर करण्यासाठी लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. यामध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो. ंद्ध स्थानिय नोकऱ्यांची निर्मिती आणि रोजगारीसंदर्भात स्थानिय रोजगारीत वाढ. इद्ध अशा लघु व सुक्ष्म व्यापारगृहे व उद्यमकर्त्यांसाठी कामकाज संधींमध्ये वाढ की, जे खाद्य, इधन निर्माण सामग्री सारख्या माहिती पर्यटनांशी संबंधित असलेल्या व्यापारगृहांना किंवा प्रत्यक्षरित्या पर्यटकांना विक्री करतात. उदा. मार्गदर्शन ;ळनपकपदहद्ध, शिल्पे, चहाची दुकाने इत्यादी. या प्रकारच्या सुक्ष्म व्यापारगृहांना विपणन आणि तांत्रिकी सहयोगापासून (उदा. निकटस्थ मुख्यधारेचे प्रचालक) अधिप्राप्ती व्यूहरचना किंवा प्रत्यक्ष वित्तीय व प्रशिक्षण साधनांमधील बदलांसारखे वेगवेगळे असू शकतात. बद्ध समभाग लाभांश, पट्टा शुल्क, राजस्व हिस्सा किंवा सामुदायिक संसाधनांच्या वापरासाठी विशेशतः आधारभूत स्वरूपात सामुहिक सामुदायिक उत्पन्नात वृध्दी की, जी सामान्यतः पर्यटन प्रचालक किंवा सरकारी संस्थांच्या भागिदारीने घडून आलेली असेल. 4) अशा प्रकारे स्थानीय लोकांसाठी बिगर–रोख उदरनिर्वाह लाभांच्या संवर्धनाची व्यूहरचना ही पुढील बाबींवर भर देईल. ंद्ध क्षमता निर्माण, प्रशिक्षण आणि अधिकार इद्ध गरिबांवरील पर्यटनाच्या पर्यावरणात्मक प्रभावांची तीव्रता कमी करणे व पर्यटन आणि स्थानीय लोकांमध्ये नैसर्गिक संसाधनांच्या सुलभतेसाठी स्पर्धात्मक मागणीचे व्यवस्थापन बद्ध पर्यटनाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रभावांमध्ये सुधारणा आणणे कद्ध आरोग्य देखभाल, सुरक्षितात, जल पुरवठा, वाहतूक, आरोग्य शास्त्र, स्वच्छता आणि कचऱ्याची व्यवस्था इत्यादी सारख्या सेवा व आधारभूत सुविधांच्या सुलभतेत सुधारणा घडवून आणणे. 5) या व्यूहरचनेच्या कार्यन्वयनात सर्व हितधारकांमध्ये औपचारिक आणि अनौपचारिक संपर्क विकसित करण्याची आवश्यकता आहे. आणि सरकारी सर्व स्तरावर समन्वय प्रस्थापित करावा लागेल. पर्यटन विकासासाठी राश्ट्रीय स्तरावरील विभागामध्ये आणि राश्ट्रीय व राज्य सरकारांमध्ये एक संपूर्ण सरकारी कार्यसूची तयार करावी लागेल. जेणेकरून कार्यक्रमा दरम्यान अभिसरण आणि सहक्रिया निर्माण केल्या जाऊ शकतील. यासाठी उदरनिर्वाहाप्रती पर्यटन योगदानासंबंधात सर्व स्टेकहोल्डर्स ;जांमीवसकमतेद्ध आणि सरकारी स्तर या दरम्यान जागरूकता निर्माण करावी लागेल आणि त्यांना स्थानीय आर्थिक विकास व दारिद्रय निर्मुलन प्रभावावरील उन्नतीसाठी संयुक्तरित्या पुढाकारासाठी प्रवृत्त करावे लागणार आहे. राश्ट्रीय पर्यटन धोरण 12 व्या पंचवार्शिक योजनेदरम्यान दारिद्रय निर्मुलन व्यूहरचनेचा एक आवश्यक भाग निर्माण करू शकेल.

' बांधकाम/निर्माण क्षेत्र (Construction) :– मूलभूत सोयी सुविधांच्याकडे सातत्याने लक्ष दिले जाणे आणि देशात घरांची वाढती मागणी लक्षात घेता बांधकाम क्षेत्रात मागील 8 वर्शांच्या दरम्यान जवळ–जवळ 11.1ः च्या संयुक्त वार्शिक वृध्दी दरात ;ब्।ळत्द्ध उन्नती घडून आली. सध्या ळक्च मध्ये बांधकाम क्षेत्राचा हिस्सा जवळपास 9ः इतका आहे. सन 2005 पासून 2009 पर्यंत ळक्च मध्ये बांधकाम क्षेत्राचे योगदान खालील पत्रकात दर्शविले आहे.

• पत्रक क्रमांक–2, बांधकाम क्षेत्र % GDP मधील योगदान •

वर्ष	GDP (चालू किंमतीनुसार) (नवीन श्रृंखला) (को.रू.मध्ये)	GDPfc : (बांधकाम चालू किमतीनुसार) (नवीन श्रृंखला) (को.रू.मध्ये)	समग्र GDP च्या प्रति बांधकाम क्षेत्राद्वारे ळक्च मधील योगदानाची टक्केवारी ()
2005	28,77,701	2,12,807	7.4
2006	32,82,385	2,64,173	8.0
2007	37,79,385	3,19,180	8.4
2008	43,20,892	3,76,266	8.7
2009	49,33,183	4,37,017	8.9
Source :- Approach to the Twelfth Five Year Plan (2012 – 2017) (August, 2011) Page No. 161.			

अर्थव्यवस्थेची वेगवान उन्नती साध्य करण्यासाठी जागतिक दर्जाची आधारभूत रचना उभारण्याची आवश्यकता आहे. देशाअंतर्गत आधारभूत रचनेच्या विकासाची महत्वपूर्ण गरज लक्षात घेता देशामध्ये भौतिक आधारभूत रचना उभारण्यासाठीचे बांधकाम कार्यक्रम महत्वपूर्ण आहेत, विद्युत प्रकल्प, बंदरे, रेल्वे, रस्ते, पूल इत्यादीसारख्या महत्वाच्या आधारभूत सुविधा उभारण्यासाठी अशा प्रकल्पांच्या उच्च बांधकाम/निर्माण तीव्रतांना लक्षात घेता अपेक्षित गुंतवणूकीमधील बांधकामाचा हिस्सा सरासरीने निम्म्यापेक्षा अधिक असला पाहिजे हि बाब खालील पत्रकात दर्शविली आहे.

• पत्रक क्रमांक–3, भौतिक आधारभूत रचना निर्माणाषी संबंधित बांधकाम घटक •

तपशील	बांधकामाची तीव्रता :	तपषील	बांधकामाची तीव्रता :
1) इमारत (Building)	76	7) खजिन संयत्र (Mineral Plant)	18
2) रस्ते (Road)	63	8) मध्यम उदयोग (Medium Industry)	20
3) पूल (Bridges)	65	9) प्रेशण (Transmission)	22
4) धरणे इत्यादी (Dams, etc)	75	10) षहरी आधारभूत रचना (Urban Infrastructure)	66
5) विद्युत (Power)	38	11) अनुरक्षण (Maintenance)	81
6) रेल्वे (Railways)	78		
Source :- Approach to the Twelfth Five Year Plan (2012 – 2017) (August, 2011) Page No. 162.			

अर्थव्यवस्थेची उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी बांधकाम क्षेत्र महत्वाचे आहे. या क्षेत्राचा सिमेंट, लोखंड, रसायने, रंग, लादी, फिक्स्चर आणि फिटिंग यासारख्या विविध उदयोंगाबरोबर मजबूत असा संबंध आहे. या क्षेत्राकडून अल्पकालीन स्वरूपात मागणीच्या संवर्धनाचे काम केले जाते. दीर्घकालीन अर्थाने हे क्षेत्र आधारभूत क्षमतांच्या उन्नतीत योगदान देते. हि बाब या तथ्थ्यावरून देखील स्पश्ट होते की, आधारभूत रचनेच्या बांधकामाचा हिस्सा बांधकाम कार्यात सर्वाधिक (54ः) आहे. औद्योगिक विस्तारात समग्र बांधकाम कार्यांचे 36ः योगदान आहे आणि निवास व व्यापार यांचे प्रत्येकी 5ः चे योगदान आहे. कारण भारत आधारभूत रचना निर्माणासाठी एक गतिवर्धक सुरूवात करण्यास उत्सुक आहे. त्यामुळे बांधकाम क्षेत्राची क्षमता आणि सामर्थ्य वाढविणे अधिक महत्वाचे आहे.

संधी (Opportunities) :- 1) अर्थव्यवस्थेत दोन अंकी वृध्दीचे लक्ष हे आधारभूत संरचनेमधील विस्ताराशिवाय पूर्ण होऊ शकणार नाही हि बाब लक्षात घेऊनच भौतिक आधारभूत संरचनेच्या विविध क्षेत्रात गुंतवणूकीसाठी महत्वाकांक्षी योजना तयार केली जात आहे. 12 व्या पंचवार्शिक योजनेत आधारभूत संरचनेत संचयी गुंतवणूकीचे लक्ष जवळपास एक ट्रिलियन डॉलर्सचे ठेवण्यात आले आहे. यामधील जवळपास निम्मी गुंतवणूक ही बांधकाम प्रकल्पांकडे वळविण्यात येणार आहे. 2) बांधकाम क्षेत्रातील विस्ताराने अनेकविध इतर आर्थिक उपक्रमांना प्रोत्साहन मिळेल. अशा प्रकारे बांधकाम साहित्य उदयोग आणि त्याचबरोबर सीमेंट, लोखंड, रंग, रसायने, फिक्स्चर, फिटिंग, विटा, लादी, बिगर–लोहधातू/प्लॉस्टिक/काच, इमारती लाकूड, लाकूड आधारित उत्पादने इत्यादिसारख्या इतर अनेक अनुप्रवाह उदयोंगात ;कवूदे.जतमंउ पदकनेजतपमेद्ध लक्षणीय वृध्दी घडून येईल.

रोजगार संभवनीयता (Employment Potential) %&

बांधकाम क्षेत्र हे सुमारे 35 मिलियन लोकांना प्रत्यक्ष/परोक्ष रित्या रोजगारी उपलब्ध करून देते. सन 2022 पर्यंत सुमारे 92 मिलियन रोजगारी या क्षेत्रात उपलब्ध होईल असा अंदाज आहे. अशाप्रकारे पुढील 10 वर्शांत बांधकाम क्षेत्रात जवळपास 50 मिलियन अतिरिक्त रोजगार उपलब्ध होईल. निर्माण/बांधकाम क्षेत्रासाठी मनुश्यबळाची असणारी आवश्यकता खालील पत्रकात दर्शविली आह

• पत्रक क्रमांक–4, बांधकाम क्षेत्रासाठी मनुश्यबळाची असणारी आवष्यकता (2022) •

1) इंजिनियर्स (Engineers)	3.72 मिलियन श्रम वर्श
2) तंत्रज्ञ (Techicians)	4.32 मिलियन श्रम वर्श
3) सहयोगी स्टाफ (Support Staff)	3.65 मिलियन श्रम वर्श
4) कुषल कामगार	23.35 मिलियन श्रम वर्श
5) अकुषल/अर्धकुषल कामगार	56.96 मिलियन श्रम वर्श
एकुण मानवी षक्ती	92 मिलियन श्रम वर्श
Source :- Approach to the Twelfth Five Year Plan (2012 – 2017) (August, 2011) Page No. 163.	

'मुद्दे आणि आव्हाने (Issue and Challenges) %&

i) मनुश्यबळाची कमतरता (Manpower Shortage) %– बांधकाम क्षेत्राच्या उन्नती सतत टिकवून ठेवण्यासाठी येणाऱ्या काही वर्शांत कार्यबळात मोठी वृध्दी (अंदाजे प्रतिवर्शी जवळपास 4 मिलियन) घडवून आणण्याची आवश्यकता राहील. यासाठी उदयोगासाठी मानवी संसाधनाचा विकास आणि तैनातीच्या निमित्ताने अधिक चांगल्याप्रकारे व्यवस्थापकीय प्रक्रियांची गरज राहील. पपद्ध प्रकल्पांना विलंब ;क्मसंल पद च्तवरमबजेद्ध :– बांधकाम प्रकल्पांच्या विलंबामागे अनेक कारणे आहेत जसे ंद्ध बांधकाम प्रकल्पांसाठी विविध विभागांकडून ब्समंतंदबमे आणि च्मतउपेपवदे यांची आवश्यकता राहते. वर्तमान बांधकाम उपक्रम हे बहुविध एजन्सीजकडून अशाप्रकारच्या सांविधानिक ब्समंतंदबमे आणि च्मतउपेपवदे प्राप्त करून घेण्याच्या कारणाने अडकून राहतात. इद्ध भूमि संपादनास लागणाऱ्या विलंबाचा प्रकल्पावर गंभीर प्रभाव घडून येतो आणि प्रकल्पाचा खर्च वाढतच जातो. बद्ध प्रकल्पांच्या कार्यान्वयनास देखील अनेकविध कारणांच्यामुळे विलंब लागतो जसे वित्तीय मर्यादा, संसाधने जमविण्यातील कमतरता, अत्यंत महत्वाकांक्षी योजना प्रस्ताव, आर्थिक विकास प्रकल्पांबरोबरच स्थानीय योजना प्रस्तावांच्या एकत्रीकरणाची कमतरता आणि अपर्याप्त विधायक सहयोग प्रवर्तन पपपद्ध लघु एककांची न्यून स्पर्धात्मकता ;स्वू ब्वउचमजपजपअमदमे व ैउंसस न्दपजेद्ध :– वर्तमान बांधकाम स्थळ अधिकाधिक विखंडित आहे. ते जवळपास तीन मिलियन एककांमध्ये विभागले आहे की, ज्यामधील केवळ सुमारे 28 हजार एकके ही नोंदणीकृत आहेत. बांधकाम कार्यक्रमांना विशेशतः आधारभूत रचना आणि औद्योगिक प्रकल्पांमध्ये ठोस तांत्रिकी विशेशज्ञांची आवश्यकता असते. ही बाब छोटया–मोठया एकक मालकांसाठी उपलब्ध होऊ शकत नाही. त्यामुळे अशा लोकांसाठी तांत्रिकी क्षमता आणि कुशल कर्मचारीवर्ग नसतांना या क्षेत्रात भाग घेणे कठीण होऊन बसते.

'व्यूहरचना (Strategies) :. ***1) कौशल्य विकास*** (Skill Development) :- a) बांधकामासाठी कार्यबळाची मागणी लक्षात घेता उद्योग आणि सरकारला अकुशल कामगारांची की, ज्यांची कार्यबळात ;वतावितबमद्ध बरीच मोठी संख्या राहते त्यांना प्रशिक्षण उपलब्ध करून देणाऱ्या यंत्रणेचे आणखीन सुदृढीकरण करण्याची गरज आहे. या दिशेने काही प्रयत्न देखील करण्यात आले आहेत उदा. बांधकाम क्षेत्रासाठी राश्ट्रीय कौशल्य विकास महामंडळ (National Skills Development Corporation - NSDC) हे प्रादेशिक कौशल्य परिशदेच्या (Sectoral Skill Council -SSC) कामास अधिक सुलभ बनवित आहे. सन 2022 पर्यंत 35 मिलियन बांधकाम कामगारांना प्रशिक्षण आणि प्रमाणित करण्याचे (Trainign-cum-Certifying) महत्वाकांक्षी लक्ष निर्धारित करण्यात आले आहे आणि बांधकाम क्षेत्रासाठी कौशल्य विकास परिशदेची स्थापना करण्याचे काम प्रथमपासूनच सुरू करण्यात आले आहे. या क्षेत्राच्या कार्यबळासंबंधातील आवश्यकतांना पूर्ण करण्यासाठी अशा प्रकारच्या प्रयत्नांमध्ये आणखीन वाढ केली जाण्याची आवश्यकता आहे. इद्ध मानवी संसाधना समोरील आणखीन काही इतर आव्हाने आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने पुढील बाबींचा समावेश होतो. पद्ध बांधकाम क्षेत्रात गुणवत्ता, कुशल मनुश्यबळाच्या भविश्यकालीन मागणीच्या पूर्ततेसाठी योग्य प्रशिक्षकांच्या संख्येत वाढ करणे. पपद्ध संपूर्ण देशभरात विविध प्रशिक्षण संस्थांद्वारे दिल्या जाणाऱ्या प्रशिक्षणाची गुणवत्ता सुनिश्चित करण्यासाठी एका संस्थात्मक यंत्रणेची स्थापना करणे उदा. देशामधील प्रशिक्षण संस्थांना प्रमाणन ;Certification) आणि प्रत्यायन/मान्यता ;Accreditation) उपलब्ध करून देण्यासाठी एका संरक्षण संघटनेची स्थापना करणे. 2) समन्वय आणि युक्तियुक्तकारी प्रक्रियांमध्ये सुधारणा करणे (Improving the Competitiveness of Small Units) :– प्रत्येक लंबात्मक आधारभूत सेवा–सुविधांप्रति दृश्टीकोणात मान्यता प्रक्रियांमध्ये समन्वय आणि युक्तियुक्तकरण्यात सुधारणा घडवून आणण्यावर भर दिला जावा. इतरही काही क्षेत्रांवर लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे यामध्ये i) yokn (Arbitration) आणि समेट ;ब्वदबपसपंजपवदद्ध अधिनियम– 1996 च्या काही तरतुदींमध्ये

दुरूस्ती ii) विवाद निराकरण यंत्रणेत आवाहन बहुविध स्तरांच्या कारणाने होणाऱ्या विलंबास दूर करणे उदा. जेव्हा DRB / लवाद अधिकरणाच्या निर्णयाविरूध्द विवादात पक्षकारांना आवाहन ;चचमंसद्ध करण्याची अनुमती दिली जाऊ शकते. या दरम्यान त्यास DRBs / लवाद अधिकरणाच्या निर्णयाचे अनुपालन करण्यास सांगितले गेले पाहिजे. पपपद्ध प्रकल्पाच्या प्रभावी आणि समयानुसार कार्यान्वयनासाठी करार दस्तऐवजांचे मानकीकरण पअद्ध बांधकाम उदयोगावरील प्रभारित अनेक तऱ्हेच्या शुल्कांना (Royalties, Premiums and Cess) GST च्या अंतर्गत उचित बनविले पाहिजे. 3) लघु एककांच्या स्पर्धात्मकतेत सुधारणा ;प्उचतवअपदह जीम ब्वउचमजपजपअमदमे व ि उंसस न्दपजेद्ध रू. बांधकाम क्षेत्राचे आत्यंतिक विखंडित स्वरूप लक्षात घेता लहान एककांच्या स्पर्धात्मकतेत सुधारणा केली जाण्याची आवश्यकता आहे. या व्यतिरिक्त या स्थळ नोंदणीच्या स्तरांची संख्या वाढविण्याची गरज आहे. सेवाक्षेत्र कार्यक्रमांत बांधकाम क्षेत्राचा मोठा हिस्सा आहे. आणि याचकारणाने धोरण निर्माणात या क्षेत्राकडे विशेश लक्ष दिले जाण्याची आवश्यकता आहे. जेणेकरून हे क्षेत्र योग्यरित्या विकसित होऊ शकेल आणि अत्यंत उत्तम संपत्ती व भारतीय उन्नतीच्या प्रक्रियेत उत्तम रोजगार संधी निर्माणात योगदान देऊ शकेल.

Reference :-

1) Economic Surve-2010-11, Government of India, Oxford University Press, New Delhi. Page No.238.

2) Faster, Sustainable and More Inclusive Growth, an approach to the 12th Five year plan, planning commission, (2012 – 2017) August - 2011, Chapter No.14, Page No.157 to 165.

3) http://planning commission.nic.in/plan planre/12appdrft/approach 12 plan pdf. s-